

Geestelijke zorg in de gevangenis

de Groot, C.N.

Published in:

Een roos in de lente. Theologisch palet van de FKT. Opstellen aangeboden aan Panc Beentjes bij zijn afscheid als hoogleraar Oude Testament en Hebreeuws aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg

Document version:

Peer reviewed version

Publication date:

2009

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, C. N. (2009). Geestelijke zorg in de gevangenis: Een ander perspectief op categoriaal pastoraat. In H. W. M. van Grol, & P. J. van Midden (Eds.), *Een roos in de lente. Theologisch palet van de FKT. Opstellen aangeboden aan Panc Beentjes bij zijn afscheid als hoogleraar Oude Testament en Hebreeuws aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg* (pp. 91-101). (Theologische Perspectieven; No. 1). Faculteit Katholieke Theologie.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

GEESTELIJKE ZORG IN DE GEVANGENIS: EEN ANDER PERSPECTIEF OP CATEGORIAAL PASTORAAT

Kees de Groot¹

Justitiepastoraat geldt vanouds als een vorm van categoriaal pastoraat: zielzorg voor hen die moeilijk worden bereikt met de reguliere, territoriaal georganiseerde zielzorg. Deze pastores hebben, net als in zorginstellingen, universiteiten en hogescholen, steeds meer te maken met een publiek dat niet kerkelijk betrokken is, en een organisatorische context die eveneens in toenemende mate wordt bevolkt door mensen die niet zijn gesocialiseerd in de christelijke religie of welke religie dan ook. Ook bij vrijwilligers die in en rond de gevangenis werkzaam zijn, speelt deze distantie ten aanzien van het kerkelijk instituut. De vrees om eenzijdig geïdentificeerd te worden met een (bepaalde) christelijke kerk en de optiek die daarbij wordt verondersteld, zit er bij velen goed in. Hoe kan tegelijkertijd zelfbewust recht worden gedaan aan de specifieke opdracht die de kerken hebben, én aan de eisen van een seculiere context? Kun je deze geestelijke zorg door professionals en vrijwilligers op een eigen wijze ecclesiologisch waarderen? Laten we beginnen met een blik op de eerste bajesklant uit de Bijbel: Jozef, en zijn geestelijk wedervaren, al is het maar om los te komen van een al te moderne manier om naar geestelijke verzorging in en rond penitentiaire inrichtingen te kijken.

Jozef in en uit de gevangenis

Straf en opsluiting, penitentie en detentie, zijn twee terugkerende motieven in de verhalencyclus rond Jozef. De Tilburgse bijbelwetenschapper Ron Pirson (1963-2005) heeft het ambigue karakter van dit personage uit de doeken gedaan, ook voor een breed publiek.² Hier volg ik zijn lezing, voorzichtig heringekleurd door de hedendaagse context van het gevangenispastoraat.

Vader Jacob heeft zich bij het begin van deze geschiedenis met zijn familie in het vreemde land gevestigd waar eerder zijn vader al had gewoond: Kanáan. De zeventienjarige Jozef wordt geïntroduceerd als een lasteraar. Hij zet zijn broers bij zijn vader in een kwaad daglicht door voortdurend alle roddels over hen door te brieven. Zelf wordt hij door zijn vader als een prinsje behandeld. Hij krijgt van hem dan ook het fraaie gewaad dat de musicalgeschiedenis is ingegaan als de *amazing technicolor dreamcoat*.³ (Alleen al de audities voor de jongen die deze jas mag

¹ Dr. C.N. de Groot is als praktisch theoloog verbonden aan de FKT.

² Ron Pirson, *De dromer van Hebron: Een herlezing van het verhaal van Jozef en zijn broers*, Ten Have: Baarn 2001. Dit is een bewerking van *The Lord of the Dreams: Genesis 37 and its Literary Context*, in eigen beheer (proefschrift Theologische Faculteit Tilburg) 1999.

³ Panc Beentjes doelt op de gelijknamige animatiefilm wanneer hij Bas Blokker (NRC, 6 april 2006) instemmend aanhaalt: 'Sinds de jaren negentig zijn alleen nog tekenfilms gemaakt naar motieven uit het Oude Testament' (Panc Beentjes, 'Boven is het stil', in A. Denaux e.a., *God ter sprake*, Abdij van Berne: Heeswijk 2007, 43; vgl. Panc Beentjes, 'Op zoek naar Bijbelse sporen in de

gaan dragen in de Nederlandse versie van deze langlopende musicalproductie levert de AVRO in seizoen 2008/2009 een televisieserie op: 'Op zoek naar Joseph'. Bovenal staat Jozef bekend als dromer. Maar tot in zijn dromerij is hij een behoorlijk egocentrische figuur. Zonder blikken of blozen verhaalt hij tegenover zijn broers van een droom waarin de schoven van zijn broers zich buigen voor die van hem, en vertelt hij over zon, maan en elf sterren die zich eveneens voor hem buigen. De broers die het toch al, met reden, niet op hem hebben, haten hem sindsdien alleen maar meer, want zij verdenken hem ervan dat hij de dienst over hen wil uitmaken. Zelfs zijn vader, aan wie hij dit ook vertelt, berispt hem nu (Gen 37,1-11).

Zijn laster en hoogmoed worden afgestraft. In een broederlijke vorm van eigenrichting gooien zijn verwanten hem bij Dotan in een put – levend, dat dan toch maar wel. Langstreckende kooplieden halen hem eruit en hij wordt te werk gesteld in het huis van Potifar, een eunuch van de farao. Daar benadert de vrouw van zijn werkgever hem voor een bijzondere dienst in verband met zijn fraaie gestalte. Waarschijnlijk heeft Jozef zich deze toenadering aanvankelijk laten welgevallen, maar heeft hij zich te elfder ure teruggetrokken uit zijn rol als donor voor dit gemankeerde echtpaar.⁴ Hoe dan ook, hij belandt in de kerker op beschuldiging van verkrachting. Na deze terugval klimt hij opnieuw snel op. Hij wordt, weliswaar als gedetineerde, de rechterhand van de gevangenisdirecteur. In die functie blijkt hij zich ook over het geestelijk welzijn van gedetineerden te bekommeren. Wanneer twee opgesloten hovelingen – ze zijn bij de farao in ongenade gevallen – op een ochtend somber gestemd zijn, vraagt hij naar de reden daarvoor. Ze vertellen hem hun dromen en Jozef, *the Lord of the dreams*, legt ze uit als voorspellingen omtrent hun levensverwachting. De één, de schenker, zal in zijn functie worden hersteld, de ander, de bakker, zal worden opgehangen. Als beloning voor deze betekenisgeving van naar eigen idee goddelijke allure vraagt hij de schenker alvast om, wanneer de droom is uitgekomen, bij de farao te pleiten voor vervroegde vrijlating, temeer omdat hij naar eigen idee geheel schuldeloos gevangen was genomen, en ook geen eigen aandeel ziet in zijn verstoting uit eigen kring.

De voorspellingen van Jozef komen uit, maar baten hem aanvankelijk niet. Zijn reputatie komt twee jaar later wel van pas, wanneer de farao verlegen zit om een droomduider. Jozef wordt opgetrommeld en waagt het om de dromen van de farao te benoemen als economische prognoses over vette en magere jaren en levert er bovendien het advies bij om tijdens die vette jaren twintig procent van de landbouwproductie op te eisen en op te slaan. Dit plan bevalt het hof zeer en de farao stelt hem aan tot onderkoning: hij voorziet hem van zijn zegelring, linnen kleren en een gouden ketting, laat hem plaatsnemen op zijn tweede wagen en voor hem uit

cultuur', *Theologisch Debat* 5,3 (2008) 4-7). Het gouden tijdperk van de epische bijbelfilm is inderdaad voorbij. Oudtestamenticus Tyler F. Williams noemt echter 21 verfilmingen voor TV en DVD sinds de jaren negentig, zie: http://biblical-studies.ca/pop/OT_on_film3.html. Het Oude Testament is nog lang niet opgedroogd als inspiratiebron voor kunst, cultuur en amusementsindustrie.

⁴ Zie voor deze lezing ook Barbara Leijnse, 'Zin in verlangen: Over girls, de vrouw van Potifar (Genesis 39) en de verbeelding van vrouwelijke lust', in André Lascaris, Barbara Leijnse en Leo Oosterveen (eds.), *Langs de kramen van het geluk: Heil zoeken in deze tijd* (DSTS-cahier 9), DSTS/Meinema: Nijmegen/Zoetermeer 2000, 53-80.

wordt geroepen: 'Respect!'. Hij krijgt een nieuwe naam en nu ook een vrouw, de dochter van een priester. Hij heeft een woning, werk, en een partner. (In reclaseringsjargon valt dan de term 'wif', mede met het oog op de alliteratie.) Daarmee is zijn reïntegratie voltooid. De rest van deze fascinerende geschiedenis moet u verder zelf maar nalezen in Genesis en de broodnodige toelichting daarbij in *De dromer van Hebron*. Jozef, zoveel wil ik er nog wel van zeggen, ontpopt zich als een meedogenloos heerser en buit de komende hongersnood zodanig uit dat hij het gehele volk weliswaar voedt, maar tevens tot slavernij brengt.⁵ Het slavenhuis Egypte, ja. De ex-gedetineerde vaart wel qua beroep, relatie en huisvesting, maar wat betreft zijn geestelijk heil is de opgaande lijn minder eenduidig. Hij zorgt uiteindelijk wel goed voor zijn familie, maar de voorliefde van zijn vader is hij kwijt. Hij verdwijnt uit de geschiedenis van Israël.

Voorzover ik me kan herinneren was Jozef de eerste, zij het fictieve, persoon met wie ik kennismaakte, die had 'gezetten'. In de *Bijbel voor jonge kinderen* stond zijn verhaal met grove zwarte lijnen geïllustreerd – hier en daar een gekleurd detail. Wat je er, moreel gezien, mee moest, was niet geheel duidelijk, maar prikkelend was (en is) het wel.⁶ Vooral omdat het niet helemaal duidelijk was of die Jozef nu wel een 'goeie' was. Hij was een opschepper – dat was niet goed – maar hij werd, dacht ik toen, onschuldig in de put gegooid en deed daarna veel goeds. Zo werd ik meegenomen in de traditie waarin Jozef positief werd gerecipieerd, zodanig dat zijn kwalijke kanten werden weggemoffeld. En zo werd ook de toon gezet voor een christelijke visie op gedetineerden: slachtoffers van hun omgeving met uiteindelijk een goede inborst. Ambivalenties werden opgeheven, tegenstellingen afgevlakt. In feite was hij immers naïef én berekenend, eerzuchtig én bescheiden, egocentrisch én vrijgevig, slachtoffer én dader. Zoals zoveel mensen.

Wat in dit verband bovendien opvalt, is dat hij, als gevangene, de rol van geestelijk verzorger op zich neemt. Of hij dat voor zijn pastoranten goed doet, weet ik niet. Hij bevestigt de hoopvolle dromer in zijn hoop, en de angstige dromer in zijn angst. Van de tweede rest slechts stilte, maar van de eerste horen we dat hij onder de indruk was van de correctheid van de voorspelling. Voor Jozef zelf was het zin geven aan diens droom de sleutel naar zijn terugkeer in de samenleving.

Gevangen bevrijders⁷

Mijn eerste kennismaking met het justitiepastoraat vond plaats tien jaar geleden. In het kader van een bundeling van interessante initiatieven uit de wereld van het jongerenpastoraat beschreef ik een ontmoeting tussen leden van een Nederlands-Hervormde jongerenkring en jongens die vastzaten in rijksinrichting De Hartelborgt

⁵ Gen 47,14-21. Vgl. Pirson, *Dromer*, 117.

⁶ Theo Hetteema maakt juist aan de hand van de Jozefgeschiedenis het punt dat morele bezinning voortkomt uit de spanning tussen de beschreven situatie in de tekst en de situatie van de lezer. Zie Th.L. Hetteema, *Reading for Good: Narrative Theology and Ethics in the Joseph Story from the Perspective of Ricoeur's Hermeneutics* [proefschrift Leiden], Kok Pharos: Kampen 1996.

⁷ Het vervolg van deze bijdrage is een forse bewerking van een lezing voor de r.k. justitiepastores, verschenen in *Pastorale verkenningen* 3, extra nummer (2008) 2-8.

in Spijkenisse.⁸ Ik bezocht ‘pater’ Henk Hendrixx (zoals mannelijke pastores in de bajes worden genoemd) en dominee Christiaan Donner en de protestantse jongeren in Zuidland, vlakbij Spijkenisse.

Zo reconstrueerde ik achteraf een bijzondere avond die had plaatsgevonden binnen de muren van de Hartelborgt. Een betrokken lid van de Nederlands-Hervormde gemeente die regelmatig ‘de zondagskring’ (een algemeen-religieuze bijeenkomst van de Hartelborgt) bezocht, had het plan opgevat om met de jongeren van haar kerk langs te gaan bij een stel jonge gedetineerden. Deze hadden zich tevoren in de kijker geplaatst door een project voor Haïtiaanse zwerfjongeren te ondernemen, een initiatief van Henk Hendrixx onder het motto ‘maak van slachtoffers bevrijders’. Deze ontmoeting in de veertigdagentijd tussen nette Hervormde jongens en meisjes en jongens die ‘wat hadden uitgehaald’, werd aan beide zijden uitvoerig voorbereid, maar de ontmoeting werd vooral gekleurd door een onverwachte gebeurtenis een week voor de geplande ontmoeting: één van de beoogde kerkelijke deelnemers overleed plotseling aan een hartstilstand. Hierdoor kwam het gesprek – dat toch maar doorging – direct op een dieper niveau; de gedetineerden vertelden over (gewelddadige) sterfgevallen in hun omgeving en troostten op hun manier hun bezoekers door te getuigen van hun eigen ervaringen en van hun geloof.

Dit is een voorbeeld van, of uit de sfeer van, tamelijk klassiek kerkelijk vrijwilligerswerk in het justitiepastoraat. Vanuit de kerken wordt ‘iets gedaan’ voor gedetineerden. Tegelijkertijd heeft het inhoudelijk met kerk-zijn van doen. Het succes was er nu juist in gelegen dat er echte ontmoeting plaatsvond, dwars door kerkgrenzen heen, dat mensen geloof en hoop vonden in de ontmoeting met elkaar. Een term als ‘geestelijke verzorging’ zou ten onrechte kunnen suggereren dat gedetineerden slechts voorwerp van hulpverlening zijn. Hier waren het ook de gedetineerden die bijdroegen aan de verwerking van een verlies.

Exodus en de sleutel zingeving

Vele jaren later raakte ik betrokken bij een evaluatie-onderzoek naar het functioneren van Exodus-huizen. Dit zijn verblijfplaatsen voor ex-gedetineerden, grotendeels gerund door vrijwilligers. Refererend aan de uittocht uit het slavenhuis Egypte, worden deze gepresenteerd als de ‘sleutel naar de samenleving’. Mij viel op dat ‘geloof’ hier een heet hangijzer was. De beleidsstukken toonden een ambivalente houding ten aanzien van de christelijke identiteit van Exodus. Weliswaar komt Exodus voort uit de christelijke kerken en uit het justitiepastoraat, en werkt deze achtergrond ook door in de aandacht voor zingeving en levensbeschouwing, maar de vrees om daarmee te worden geïdentificeerd is groot.⁹

⁸ Kees de Groot, *Tobias: Verhalen uit het jongerenpastoraat*, Diocesaan Pastoraal Centrum van het bisdom Rotterdam: Rotterdam 1998. Tobias, de protagonist van het deuterocanonieke boek Tobit, is in deze brochure de verbindende figuur. Op de hier beschreven casus rijmt de rol die hij door zijn hemelse gezelschap krijgt toebedeeld: om Sara, wier bruidegommen de huwelijksnacht geen van allen overleefden, te bevrijden van haar demon. Zelf transformeert hij in de loop van het verhaal van afhankelijke zoon tot ondernemende jongeling.

⁹ Dit betreft het algemene beeld, zoals dat naar voren komt in Martin Moerings, Sigrid van Wingerden en Philip Vijfhuijze, *Exodus, op de goede weg? Eindrapportage van het evaluatieonderzoek*

De ‘drie w’s’ keren hier terug als de sleutels ‘wonen’, ‘werken’ en ‘relaties’. Daar wordt echter een vierde aan toegevoegd, een typisch aandachtspunt vanuit de kerken: de sleutel die Jozef de gevangenis uit hielp. Deze vierde sleutel wordt bij Exodus ‘zingeving’ genoemd, passend bij bovengenoemde terughoudendheid. Hoe treffend de term ook kan zijn voor een interventie als het duiden van verborgen verwachtingen, hier dreigt het eerder abstract te blijven en een cognitief accent te krijgen. Uit het onderzoek bleek dat de bekende en belangrijke religieuze, dan wel existentiële, thema’s zoals lijden, schuld, verlangen en dood zo niet automatisch aan de orde komen – wat volgens de identiteitsconceptie van Exodus wel de bedoeling is.

In het onderzoek werd kritisch gekeken naar de dominerende methode van het georganiseerde groepsgepraak. Andere werkvormen (bijvoorbeeld een gezamenlijke, begeleide muurschildering in Den Bosch) leken meer op te leveren. Het is immers van belang om voorbij de stoere clichés te komen en starre denkpatronen open te breken. Dat kun je alleen bereiken wanneer je als mens, niet als functionaris, aanwezig bent, met een helder beeld van de manier waarop je zelf in het leven staat. Daarom is intervisie en wellicht ook supervisie voor medewerkers zo belangrijk. Immers – en dat is ook de les van de ontmoeting op de Hartelborgt – alleen als je jezelf ook kunt inbrengen, kan er echt iets gebeuren op het gebied van geloof en zingeving. Het is zaak om weg te blijven van een secularistische ideologie (‘religieus geloof is de afwijking’; ‘alle wijzen van zingeving zijn in principe OK’), maar eerder gevoelig te zijn voor de diverse betekenissen die geloof en ongelooft voor ex-gedetineerden kunnen hebben (een multi-religieuze, of inter-religieuze benadering)¹⁰ en daarbij een spilfunctie toe te kennen aan geestelijke begeleiding.¹¹ Het bevorderen van levensbeschouwelijke of religieuze reflectie bij de deelnemers zou een expliciet doel van het programma kunnen zijn.

Mijn impressie was dat een ambivalente of vooral kritische houding jegens de kerken bij een deel van de medewerkers en vrijwilligers belemmerend werkte bij een open, onbevangen, en professioneel-normatieve omgang met *religieuze* thema’s. Hoewel dat niet een noodzakelijke samenhang is, is er op het lossen worden van de band met de kerken (deconfessionalisering) in de praktijk ook inhoudelijke secularisering gevolgd, dat wil hier zeggen: een vervaging van de aandacht voor de geestelijke dimensie.

Het Jozefverhaal en het hier direct op volgende Exodusverhaal laten echter zien dat aandacht voor een schat uit de christelijke traditie, het Oude Testament, volstrekt geen indoctrinatie met een bepaalde ideologie hoeft te betekenen – het Oude Testament is in de eerste plaats klassieke literatuur – maar een manier kan zijn om levensbelangrijke thema’s aan de orde te stellen. De naam ‘Exodus’ zet al op het spoor van verlangen naar bevrijding, maar ook het vreemde heimwee naar het slavenhuis, de moeizame weg naar een vredig leven, de terugval in het vereren van

naar *Exodus*, Boom: Den Haag 2006. Er zijn wat dit betreft (nader te onderzoeken) verschillen tussen de Exodus-huizen.

¹⁰ Een dergelijke benadering wordt ook voorgestaan in de Identiteitsnotitie (‘Tien punten’) van Exodus.

¹¹ Zie Tjeu van Knippenberg, *Tussen Naam en Identiteit: Ontwerp van een model voor geestelijke begeleiding*, Kok: Kampen 2000 [1998].

een god met een gouden gezicht, de behoefte aan een richtingwijzer. Het Jozefverhaal uit Genesis voegt er de vraag aan toe: hoe waren we in dat slavenhuis terechtgekomen? Is er, naast en temidden van trieste omstandigheden, ook een eigen aandeel geweest, heeft de eigen levensinstelling ook een rol gespeeld? En bovenal: de veelheid aan perspectieven die in de verhalen door en tegenover elkaar staan, prikkelen om niet te blijven hangen in het eigen gezichtspunt. Verhalen als deze leveren geen kant en klare lessen, maar dagen wel uit om het eigen leven op een andere manier te bezien.

Tussen deconfessionalisering en reconfessionalisering

In het rooms-katholiek justitiepastoraat leeft de wens om meer en in onderling verband aandacht te besteden aan de inzet van kerkelijk betrokken vrijwilligers, in de gevangenis, en daarbuiten in maatjesprojecten en Exodushuizen. Dit streven zou je binnen een beweging kunnen plaatsen om de band van Exodus met de kerken – die formeel altijd gehandhaafd is gebleven en in de identiteitsnotitie ook inhoudelijk is geëxpliciteerd, maar in de praktijk niet zo duidelijk aanwezig is gebleven – om die band weer te accentueren. Ik noem dit een tendens naar reconfessionalisering. Binnen dit spanningsveld staat mijn bijdrage, waarbij ik noch een pleidooi houd voor secularisering, noch voor reconfessionalisering. Mijn bedoeling is het een bijdrage te leveren aan het denken over ‘het religieuze’ van het justitiepastoraat (binnen en buiten de muren), ook voorzover het christelijk wordt geduid en in gemeenschap plaatsvindt, echter niet met de kerkelijke organisatiestructuren als invalshoek.

Kerk-zijn en *een* kerk

Hiertoe dient een onderscheid te worden gemaakt tussen *een kerk*, die per definitie georganiseerd is, en ‘kerk’ of *kerk-zijn* als aanduiding voor de verbondenheid met God en met elkaar die mensen ervaren in hun gemeenschappelijk vieren, belijden, beleven, handelen in welke sociale context dan ook.¹² Dit onderscheid sluit aan bij het dagelijks spraakgebruik waar mensen zeggen, bijvoorbeeld bij een incidentele ontmoeting waar wordt gebeden, gezongen en geloofservaringen worden uitgewisseld: ‘Dit is voor mij kerk.’ Deze aanduiding is betekenisvol als aanduiding voor een subjectieve ervaring van gelovig samenzijn. De uitspraak ‘Dit is *een* kerk’ zou in de oren van de overige aanwezigen waarschijnlijk klinken als een misvatting of een poging tot kerkstichting.

Sociologisch wordt *een kerk* gekenmerkt door een afbakening in tijd en ruimte. Een kerk is een godsdienstige groepering waar je al dan niet bij kunt horen en met (minstens een streven naar) enige continuïteit. *Kerk-zijn* staat voor de specifieke ervaring van religieuze gemeenschap, die bijvoorbeeld theologisch geduid wordt als

¹² Vgl. Rein Brouwer, Kees de Groot, Henk de Roest, Erik Sengers en Sake Stoppels, *Levend lichaam: Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kok: Kampen 2007, 240-242.

‘de door God geschapen menselijke ruimte waarin Jezus als de Christus ter sprake gebracht wordt en zo zelf aan het woord komt’.¹³ Op voorwaarde dat het element ‘gemeenschap’ in een theologische omschrijving van kerk niet direct wordt ingevuld als een soort vereniging, laat het ruimte voor tijdelijke vormen van samenzijn, vormen van communicatie zonder fysieke interactie, zoals via de televisie of het internet, en de beleving van religieuze gemeenschap door mensen die onvrijwillig binnen dezelfde muren zijn geplaatst.

Geestelijke zorg in context

Traditioneel, of beter: gedacht vanuit onze moderne, geregelde samenleving (*solid modernity*),¹⁴ wordt gesproken van categoriale zielzorg: naast de dominante territoriale organisatie van kerk is er ook een traditie van zielzorg voor bijzondere categorieën personen die wegens omstandigheden niet of moeilijk in staat zijn om deel te nemen aan het reguliere parochie- of gemeenteleven. Zo krijgt dit werk een plaats binnen een alternatieve structuur die de beperktheid van het territoriale model aanvult: op deze wijze hebben gelovigen toch toegang tot hun kerk, ook wanneer ze geheel of grotendeels, min of meer tijdelijk, in een andere omgeving verkeren dan hun oorspronkelijke woonomgeving.

De praktijk laat echter zien dat zich, voortbouwend op dit kerkelijke initiatief, vormen van religieuze ontmoeting en beleving ontwikkelen die de grenzen van de eigen denominatie overstijgen. In de late moderniteit prevaleert flexibele participatie immers boven formeel lidmaatschap. Op diverse plekken in Nederland zien we plaatsen ontstaan waar in een oecumenische, of zelfs multi-religieuze, setting ‘kerk-zijn’ wordt beleefd: in ziekenhuizen, in de krijgsmacht en instellingen voor geestelijke gezondheidszorg én in en rond justitiële instellingen. Hierbij is het belangrijk onderscheid te maken tussen de setting van de zorg, waarin geestelijke verzorging wordt gefinancierd door collectieve verzekeringen, en de setting van de overheid, waarin er direct politiek toezicht bestaat op de arbeidsorganisatie en de kerkelijke bemoeienis formeel op landelijk niveau is geregeld. Bij justitie is dat door hoofdverantwoordelijken af te vaardigen bij het Ministerie van Justitie. (Daarnaast kun je nog de private geestelijke verzorging onderscheiden die geleverd wordt door commerciële bureaus.)

Onbedoeld effect van voorzieningen van categoriaal pastoraat kan zijn dat zich hieromheen een eigen vorm van kerk-zijn ontwikkelt. Zo geeft Hermann Steinkamp het voorbeeld van zielzorg in een ziekenhuis.¹⁵ Ziekenhuizen worden dragers van een oecumenische, of misschien moeten we zeggen: postdenominatieve, gezindheid. De lokaal vierende gemeenschap staat voorop – de afzonderlijke denominaties van de pastores en de aanwezigen lijken er minder toe te doen. In justitiële inrichtingen zien we ook een eigen stijl van vieren. De verbale kerkelijke cultuur van de

¹³ Ernest Henau, *Zijn verhaal moet doorgaan: Over christelijke gemeenschapsopbouw*, Davidsfonds: Leuven 2005, 21.

¹⁴ Vgl. Zygmunt Bauman, *Liquid modernity*, Polity: Cambridge, 2000.

¹⁵ Hermann Steinkamp, ‘Gemeinde jenseits der Pfarrei’, in Hans-Georg Ziebertz (ed.), *Christliche Gemeinde vor einem neuen Jahrtausend*, Deutscher Studienverlag: Weinheim 1997, 233-246.

grote kerken in Nederland staat immers vaak ver af van die van gedetineerden, zelfs als zij het Nederlands voldoende machtig zijn.¹⁶ Kenmerkend voor bajesvieringen (er zijn ook vieringen in sommige Exodushuizen) is dat er geschakeld wordt tussen huiselijke en verheven taal. Er is een informele sfeer waarbinnen echter ruimte wordt gemaakt voor rituele momenten. Deze vieringen hebben een eigenheid die hen ook aantrekkelijk maakt voor vrijwilligers. ‘Hier gebeurt het.’

Maar komt de kerkelijke identiteit wel voldoende uit de verf in een context die enerzijds seculier en anderzijds multi-religieus is? Welnu, er wordt gevierd, verkondigd en gebeden, er is pastorale zorg, geloofsgesprek en gemeenschap – van voorganger, vrijwilligers en gedetineerden, gedoopten en ongedoopten. Daarom beschouwt theoloog en onderzoeker Paul Oskamp deze vieringen als volwaardige kerkdiensten hoewel veel deelnemers nog onbekend zijn met de eerste beginselen van het christelijk geloof.

Eucharistie of avondmaal wordt er slechts zelden gevierd. Dit is goed te begrijpen vanuit de verwachting dat juist hierin naar voren zou komen dat de deelnemers zich op uiteenlopende wijzen verhouden tot wat wordt gevierd. Dit is een kwestie die speelt bij alle vieringen in min of meer gesloten samenlevingen als die van een penitentiaire inrichting of een marineschip: de leefgemeenschap bestaat niet enkel uit christengelovigen. Hetzelfde geldt voor verpleeghuizen, naarmate de onkerkelijke en niet-christelijke generaties daarvan een groter deel gaan uitmaken. Datgene wat past bij de viering van het christelijk geloof kan dan op gespannen voet komen te staan met de verwachtingen en verlangens van de gemeenschap die hier ‘toeval- lig’ bijeen is.

Naast de vieringen zijn er gespreksgroepen en de persoonlijk contacten met de geestelijk verzorger. Uit Kaski-onderzoek blijkt dat de helft van de respondenten die persoonlijke gesprekken met de geestelijk verzorger voeren, dat doet met iemand van de eigen geloofsrichting. Katholieken hebben meestal wel (en relatief vaak) met een eigen pastor (of ‘pater’) van doen, maar anderzijds betekent het ook dat rooms-katholieke geestelijke verzorgers veel te maken hebben met niet-katholieken. Wat de helft van de gedetineerden betreft, doet de richting van de geestelijke verzorger er hier toe. Ook wat dit contact betreft is geestelijke verzorging dus meer dan alleen een voorziening voor eigen gelovigen.¹⁷

Justitiepastoraat is meer dan zomaar pastoraat in een andere context. De context stuwt de vraag naar pastoraat op; *juist* binnen het leven in een gevangenis en direct daarna heeft pastoraat een belangrijke waarde. Hier dient de nood zich aan: bijvoorbeeld als wanhoop, verlatenheid of schuld. In het gewone leven van ‘gemiddelde mensen’ buiten de muren is de behoefte aan pastoraat beduidend minder groot.

¹⁶ Paul Oskamp, *Overleven achter steen en staal: Vieringen en geloofsbeleving in de bajes onderzocht*, Meinema: Zoetermeer 2004, 56-61.

¹⁷ Leo Spruit, Ton Bernts en Clara Woldringh, *Geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen*, KASKI/ITS: Nijmegen 2003.

Geestelijke verzorging en pastoraat

Rond deze vorm van categoriaal pastoraat zien we een, meer of minder vruchtbare, spanning tussen het optreden vanuit een bepaalde religieuze traditie en het werken binnen een bepaalde setting. Het naast, of in plaats van, elkaar gebruiken van begrippen als pastores, rabbijnen, imams, humanistisch raadslieden aan de ene kant en geestelijk verzorgers aan de andere kant wijst op twee soorten definitie van de situatie. Bezien vanuit het levensbeschouwelijk of religieus genootschap (de Zende Instanties) representeren de in instellingen werkzame religieuze specialisten een specifieke religieuze traditie, net zoals ze dat in de wereld buiten de instellingen doen. Instellingen (hier aangestuurd door de Dienst Justitiële Inrichtingen) zijn echter onderhevig aan de institutionele logica om hen allen tezamen als ‘geestelijk verzorgers’ te beschouwen.

Veel pastores zullen vanuit hun veelal pastoraal-theologische achtergrond dienstbaar trachten te zijn aan de mensen die aan hun zorg zijn toevertrouwd, werkend met een breed palet van hoogkerkelijke rituelen tot laagdrempelige gesprekken van mens tot mens. De grenzen van kerk-zijn worden vloeiend wanneer mogelijke deelnemers daaraan kerkelijk, niet zo kerkelijk of onkerkelijk kunnen zijn, terwijl voorgangers primair zijn gericht op het geestelijk welzijn van de patiënten – ongeacht hun religieuze oriëntatie.

Ondertussen is er op de achtergrond een solide ecclesiologie werkzaam, die echter moet functioneren binnen een multireligieuze en seculiere setting. Deze ecclesiologie zet in op het bedienen en vormen van de leden van een bestaand kerkgenootschap en het verwelkomen van buitenstaanders. In feite echter faciliteren pastores de beleving van religieuze gemeenschap onder de gedetineerden die een beroep op hen doen, van welke gezindte dan ook. Kan dit nu ook kerk-zijn worden genoemd? Rond de viering van avondmaal/eucharistie komt deze vraag scherp naar voren. Maar de onderliggende vraag is: dient *ecclesiogenese*, de wording van kerk-zijn in de concrete context, gehonoreerd en bevorderd te worden, of dient eerder de band met de afzonderlijke denominaties te prevaleren?

Vrijwilligers en kerk

De gevestigde kerken maken mogelijk wat er in het justitiepastoraat aan troost, verdieping, confrontatie en viering plaatsvindt, maar beheersen doen ze het niet. Juist omdat de pastores niet optreden als functionarissen, maar als *mensen*, weliswaar met een bepaalde opdracht, bepaalde bekwaamheden en bevoegdheden, kunnen ze doen wat moet gedaan. Worden professionals in het justitiepastoraat al gewaardeerd omdat ze aandacht hebben voor de (ex-)gedetineerde als mens – voor vrijwilligers geldt nog meer dat ze louter doordat ze er zijn, ervan getuigen dat de buitenwereld de (ex-)gedetineerde niet heeft afgeschreven. In het algemeen geldt dat ‘kerksheid’ bevorderend werkt voor het verrichten van vrijwilligerswerk, niet alleen omdat kerkgang de regelmatige blootstelling aan de boodschap van naastenliefde en de notie van een open gemeenschap impliceert, maar ook omdat kerkgangers deel zijn van een sociaal netwerk wat de kans vergroot dat er (met succes) een

beroep op ze wordt gedaan. Een combinatie van gelegenheid en motivatie dus. Als daar de capaciteit bij komt, heb je al snel met een dader van vrijwilligerswerk te doen. Parochies en gemeenten leveren dus mensen voor vrijwilligerswerk in en rond gevangenissen. Onder andere hierom dient de band met de kerk gekoesterd.

Met de inzet voor gedetineerden, bewoners van Exodushuizen en ex-gedetineerden geldt justitiepastoraat typisch als een *service delivery organisation*.¹⁸ Centraal staat het goed bedienen van anderen door vrijwilligers aan wie eisen worden gesteld. Deze vrijwilligers verrichten daarbij een soort onbetaalde arbeid, eerder dan dat het, zoals bij vrijwilligers in het verenigingsleven, bij het actieve lidmaatschap van de club hoort. Om tot dit type vrijwilligerswerk te komen, worden ze echter wel gevoed door het 'actief lidmaatschap' van de kerk.

Voor de aansturing van dit type vrijwilligers staat de vraag 'wat moet gebeuren' (de doelen en de taken) eerder centraal dan de aandacht voor de leden. In bedrijfskundig jargon: dit vrijwilligerswerk vraagt om programmamanagement, eerder dan ledenmanagement. Het is van belang om die inhoud aandacht te geven, ook pastoraal-theologisch. De inzet voor gevangenen, professioneel of vrijwillig, is niet alleen kerkelijk omdat zij uitgaat van de kerken, maar ook omdat zij inhoudelijk zo dicht staat bij de centrale opdracht van de kerken – zo dicht dat minstens in analoge zin gesproken kan worden van een vorm van kerk-zijn. Hier gebeurt kerk-zijn. Het voorbeeld van de Hartelborgt liet dat al zien, op een paradoxale wijze juist misschien omdat het organisatiekundige onderscheid tussen vrijwilligers en klanten werd doorbroken. De gevangenen werden bevrijders.

Een vorm van kerk-zijn

Een eigen vorm van kerk-zijn dus? 'Waar twee of drie in Mijn naam bijeen zijn, daar ben Ik in hun midden' (Mat 18,20) is in dit verband een geliefd vers. De belijdenis van Christus ('in mijn Naam') wordt zo van groter belang geacht dan het staan in een ambtelijke lijn, of een ander criterium dat verband houdt met een institutionele verschijningsvorm van de kerk van Christus. Ten opzichte van de kerkopvattingen van gevestigde kerken schept deze benadering openheid om tot een ruime waardering van kerk-zijn te komen. Toch leidt zowel de ecclesiologische uitwerking van dit principe als de ecclesiale praktijk soms tot het hanteren van scherpe grenzen op grond van het instemmen met een specifieke belijdenis, en in die zin tot sektarisme.¹⁹ Het accent op de geloofsgemeenschap ter plaatse (*congregation*) kan leiden tot afsluiting ten opzichte van kerk-zijn elders. Anderen zien juist momentane vormen van gemeenschap groeien rond het optreden van

¹⁸ Lucas Meijs, 'Van particulier naar staat naar markt naar ... Nieuwe modellen voor vrijwilligerswerk', in Govert Buijs en Tymen van der Ploeg (eds.), *Pro Deo: Geïnspireerd blijven in vrijwilligerswerk*, Boekencentrum/ICS: Zoetermeer/Utrecht 2002, 62-76.

¹⁹ Kees de Groot, "'Wij zijn de kerk" maar wie zijn wij? In discussie met het congregationalisme', in *Collationes* 36 (2006) 303-320.

pastores, en de deelname aan sacramentele handelingen. Ambt en wereldkerk staan dan ten dienste van een soort postmoderne zwerfpredikers.²⁰

Aan deze bijdrage ligt het vermoeden ten grondslag dat justitiepastoraat Gods verborgen aanwezigheid in de wereld thematiseert, Gods woord in deze wereld laat klinken, en de Geest van liefde laat oplichten in de onderlinge verbondenheid van mensen. De klassieke noties van sacramentaliteit, verkondiging van het Woord en gemeenschap in verbondheid met het ambt, kunnen een zinvolle invulling krijgen die uitstijgt boven het denken in formele kerkelijke kaders.

Geestelijke verzorging is meer dan professionele hulpverlening. Wat zich afspeelt tussen pastores, vrijwilligers en gedetineerden laat zien dat de gemeenschap van God en mensen zich uitstrekt over muren heen: van instellingen, van huizen, van denominaties. Het beoefenen van geestelijke zorg dient niet enkel gezien te worden vanuit formele kerkelijke lijnen. De praktijk zelf kan worden gewaardeerd als een vorm van kerk-zijn.

²⁰ Michael Hochschild, *Religion in Bewegung: Zum Umbruch der katholischen Kirche in Deutschland*, LIT: Münster 2001.